

John Gunnar Johnsen

Fra ballkort til iddisar

Utviklingen av den litografiske industrien i Stavanger før 1930

Aret 1991 brakte en viktig tilvekst i den lokale museumsflora, Norsk Grafisk Museum - Stavanger, ble endelig etablert. Etter flere års planarbeid ble stiftelsen formelt opprettet og den første utstillingen åpnet for publikum lørdag 23. november.

Blant målsetningene for det nye muséet er det framhevet at grafisk museum skal, "med utgangspunkt i Stavangers særlige bakgrunn innen litografisk produksjon og metalltrykk gi et best mulig totalbilde av grafisk virksomhet". Målet er dessuten å "belyse virksomheten i bedrifter og fagorganisasjoner".¹

En sentral bransje, både i byens nærings- og kulturliv, har dermed fått sitt eget museum med mange spennende utfordringer både når det gjelder forskning og formidling. Denne artikkelen er et bidrag i dette arbeidet og er konsentrert om den grafiske industriens sterke vekstperiode i begynnelsen av vårt århundre. Hovedvekten blir lagt på å vise veksten i antall bedrifter og sysselsatte og dessuten drøfte enkelte sider ved den utvikling næringen fikk.

I arkivet til Norsk Hermetikkmuseum blir det oppbevart en tykk og slitt protokoll med påskriften "Prøvebog for Dreyers Bogtrykkeri". Protokollen kan tidfestes til siste del av 1890-årene og inneholder et rikt utvalg av trykksaker. Byens næringsliv er selvsagt godt representert med aksjebrev, priskuranter, konvolutter og faktura, men også byens sosiale liv kan følges via bryllupssanger, ballkort og gravferdssanger. Blant prøvene finnes også etiketter for ulike vareslag, såpe, drops, vin, brus, medisiner og selvsagt også hermetikk. Typisk for etikettene er at de er trykket på farget papir og med bruk av høyst to farger. Utifra antallet prøver er det rimelig å anta at boken dokumenterer storparten av det Dreyers Bogtrykkeri produserte i slutten av 1890-årene.

Dreyer var på dette tidspunktet et lite grafisk firma med tilsammen 10 tilsatte. Størst i bransjen var Stavanger Lithografiske Anstalt med 30-40 tilsatte og en godt utstyrt litografisk avdeling. Tilsammen var det i 1895 syv grafiske firma i byen, og disse sysselsatte i alt 92 personer.² Noen av disse, typografene (1882)³ og bokbinderne (1894),⁴ hadde opprettet egne fagforeninger for å ivareta medlemmenes interesser.

Norsk Hermetikkmuseum har også en annen "Prøvebog" i sin samling. Denne kan dateres til 1912-13 og kommer fra firmaet Stavanger Etikettfabrik a/s. De to prøvebøkene er i omfang omtrent like, med omlag 1000 ulike prøver av trykksaker. Dette er imidlertid nesten den eneste likheten. I boken fra Stavanger Etikettfabrik finner vi side opp og side ned med etiketter for hermetikkindustrien. Bare 20 av prøvene er for andre produkter enn hermetikk. I den

Bilde side 109: "Iddisar i tusenvis".

*Norsk Hermetikkmuseum.

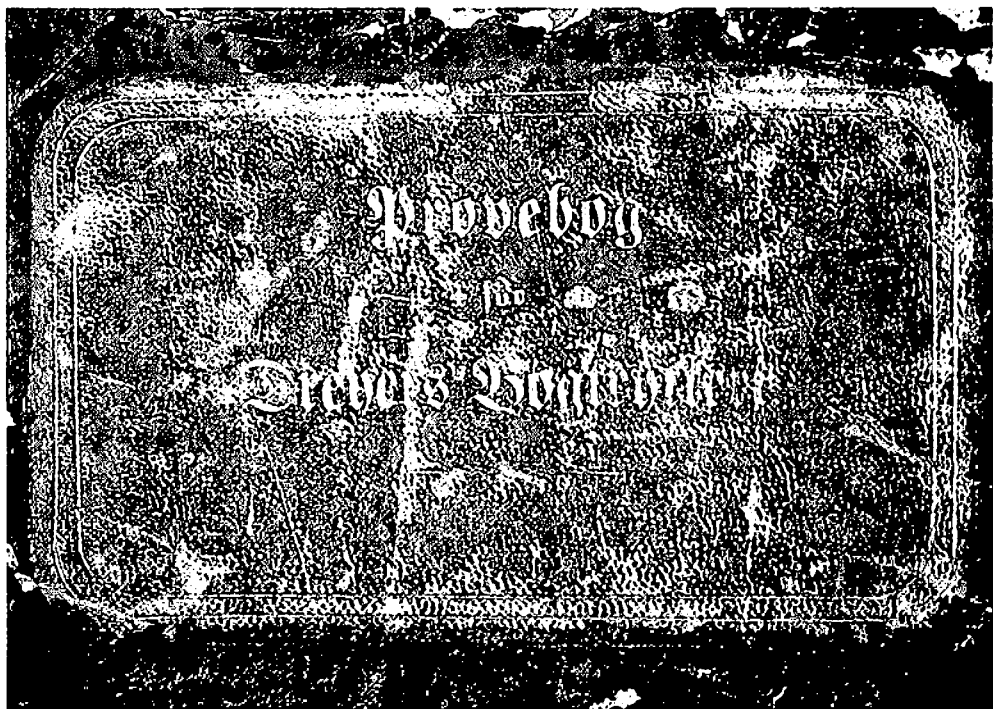

Foto av forside "Prøvebog ..."

*Norsk Hermetikkmuseum

tilsvarende boken fra Dreyer utgjorde hermetikkbransjen 5-10% av prøvene. Etikettene i prøveboken fra 1912 er også av en helt annen type, firefargers litotrykk med lakkert overflate.

Dessverre finnes ingen tilsvarende prøvebok fra Dreyer på dette tidspunktet, men også denne ville i tilfelle ha vist den samme tendensen; en dominerende plass for hermetikketikettene. I de 15 årene som ligger mellom disse prøvebøkene, opplevde den grafiske industrien i Stavanger en omfattende utvikling og omstrukturering. Antall firma var øket til 15, og antall tilsatte var ved utgangen av 1912, 862 personer. Veksten både i antall firma og sysselsatte fortsatte i noen år til før en fikk en utflating og delvis tilbakegang.

En slik skisse som her er gitt får fram linjer i en periode, men samtidig skjuler den også viktige detaljer som må belyses for å forklare den grafiske bransjens utvikling.

Grafiske bedrifter 1895-1930

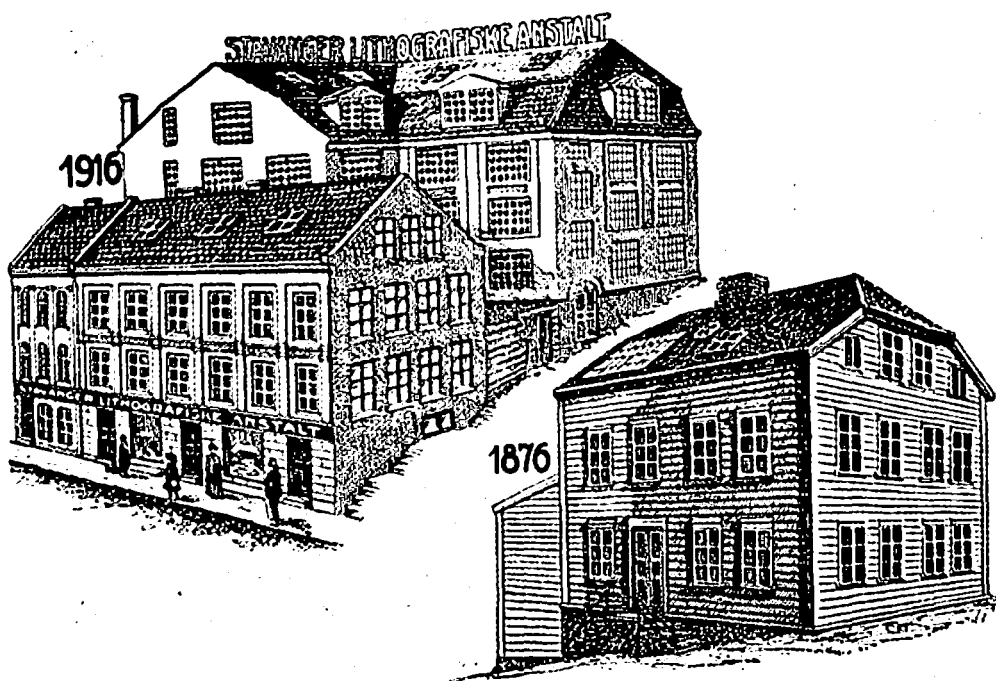
Oppstillingen i tabell 1 viser de fleste grafiske firma som var i drift i Stavanger i dette tidsrommet. Listen bygger på Fabrikk- og Arbeidstilsynets protokoller og kan derfor ha utelatt enkelte mindre firma. Hovedhensikten med listen er å vise virksomheten i perioden fram til 1930. Firma som ble nedlagt etter dette tidspunkt står derfor flere steder uten oppgitt sluttidspunkt.

Tabell 1. GRAFISKE BEDRIFTER I STAVANGER ETABLERT FØR 1930

Nr.	Firmanavn/Adresse	Etablert	Nedlagt
1	L.C. Kiellands Bogtrykkeri, Bergene	1833	1906
2	P. Dreyers Bogtrykkeri, Hetlandsgt.	1846	1982
3	Stavanger Litografiske Anst., Ø. Holmegt.	1875	
4	Waisenhusets Bogtrykkeri	1878	1916
	* A/S Dagladet Stavangeren, Bergelandsgt.	1916	
5	Stavanger Avis Trykkeri	1888	1911
6	Centraltrykkeriet, Vævergt. 26	1893	
	* Stavanger Aftenblad, Jorenholmsgt 6 (1908)		
7	Moes Aktietrykkeri, Valbjerget 3	1852	1986
8	Stvgr. Blikemballagefabrik, Harald Haarfagresgt.	1896	
	* Avd. 2 - Støperigt 38	1913	
9	Det No. Misjonsselsk. Bogtr., Asylgt. 18	1899	1935
10	Edvard Johannesen, Hetlandsgt. 45	1899	1907
11	Vestl. Lith. Kunstanstalt, Langgt. 64	1900	1929
12	Lærdal og Gjøstein Bogtryk.	1903	1991
	*Erik Gjøsteins Boktrykkeri, Verksgt. 7 Skagen 15 (1919)		
13	Michaelsen Boktrykkeri, Kirkegt. Stenkargt. 4 (1919?)	1904	
14	Stvgr. Bliktrykkeri og M.v., Ryfylkegt 13	1905	
15	Vestlandet trykkeri, Urgaten 6	1906	1916
16	1.ste Mai's trykkeri, Verksgt. 11	1907	
17	Stvgr. Etiketfabrik a/s, Erlandsgt. 5	1908	1920
18	P. Danielsen Aksidenttrykkeri, Hølleberggt. 11	1908	
19	C. Bjelland Papir og Bliktr., Nedre Banegt. 3	1911	
20	Vestlandske Bliktrykkeri & Mv., Haugesundsgt. 27-29	1912	
21	Aktietrykkeriet, Stenkargt. 12	1913	1985
22	Handelstrykkeriet a/s, Urgaten 6	1916	
23	Boye & Hinna. Hølleberggt. 9	1917	
24	S. Undems Boktrykkeri, Hølleberggt. 20	1919	
25	Konrad Gundersen, St. Hansgaten	1920	1923
26	Lithografisk Officin, Badehusgt. 2b	1924	1926
27	Dagbladet Rogalands Trykkeri, Kirkegt. 46	1925	1988?
28	Oddsens & Co. a/s, Olav Kyrresgt 20	1926	1927
29	Lithotrykkeriet, Badehusgt. 2b	1927	1930

Situasjonen i 1895 er sammenlignbar med den en finner i andre norske byer på dette tidspunktet. Byen har noen større trykkerier som har basert sin virksomhet på trykking av aviser, et par som trykker ulike typer trykksaker, hefter og bøker, og et firma som i tillegg også kan ta litografiske oppdrag.

Nøkkelen til å forstå utviklingen i Stavanger ligger hos de litografiske bedriftene, det er derfor naturlig å konsentrere den videre presentasjonen om disse. Først en kort presentasjon av de viktigste.⁵

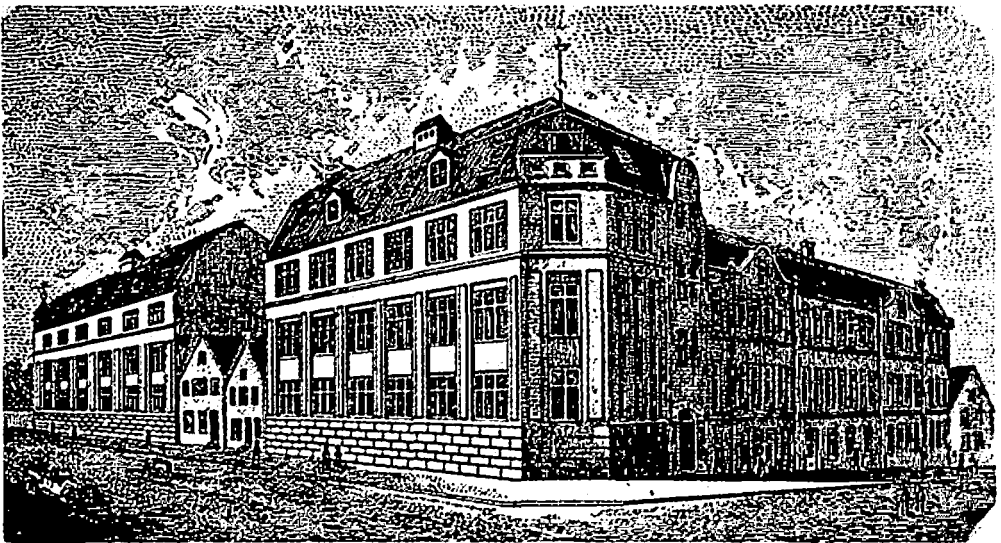
Tegning av bygningen til Stavanger Lithografiske Anstalt.

*Tidsskrift for Hermetikkindustri 1916.

Stavanger Lithografiske Anstalt ble etablert 1. oktober 1876 med H. Sundt Hansen som hovedinteressent. I utgangspunktet var firmaet et vanlig boktrykkeri og bokbinderi med en liten litografisk avdeling. Trykkingen foregikk på en håndpresse under ledelse av en tysk litograf. Selv om etterspørselen etter etiketter var begrenset de første årene, viste trykkekapasiteten seg raskt for liten. Alt i 1879 ble maskinpresse innkjøpt samtidig som firmaet flyttet til egne lokaler i Øvre Holmegate. Firmaet sto dermed godt rustet til å dekke hermetikkfabrikkenes økende etterspørsel etter etiketter. Produksjonsutviklingen kan illustreres med følgende tall fra firmaet:⁶

1878	20.000 etiketter i 3 farger pr. uke
1881	300.000
1891	640.000
1901	1.000.000
1912	3.000.000

Selv om den litografiske avdelingen fikk økt betydning, valgte firmaet å beholde og utvide også boktrykkervirksomheten. I tillegg fikk en i 1909 også egen klisjéavdeling. Dermed var firmaet mindre utsatt for periodevise svingninger i etterspørselen. Antall ansatte var i 1912 steget til 46.⁷

Tegning av bygningen til Dreyer Grafiske Anstalt.

*Norsk Litografia 1917.

Dreyers Bogtrykkeri ble etablert i 1846 som boktrykkeri. I motsetning til Sundt Hansen hadde Paul Dreyer liten sans for 3 og 4 fargers litograferte etiketter. På forespørsel etter slike skal han ha svart at hermetikkfabrikkene ikke skulle bry seg om denslags. "Var bare Indholdet godt, saa var Avispapir og almindelige Avistyper mere end godt nok".⁸

Innholdet i firmaets "prøvebog" er derfor egentlig ikke overraskende, men også dette firmaet valgte i begynnelsen av vårt århundre å satse på litografi og etikettproduksjon. Med utgangspunkt i farens trykkeri i Hetlandsgt. 5 innledet Jakob Dreyer i 1897 en nyskappingsperiode for bedriften. Først etablerte han en egen klisjéanstalt, Dreyers Reproduktionsanstalt, denne ble senere forbundet med boktrykkeriet.

I løpet av årene fram til 1915 ble produksjonslokalene flere ganger utvidet ved oppkjøp av eiendommer i Hetlandsgaten og Bergelandsgaten. Samtidig ble det innkjøpt maskiner som

satte firmaet i stand til å dekke de fleste behov på det grafiske området. Foruten boktrykkeri fikk bedriften også reproduksjonsatelier, bokbinderi, litografi- og ståltrykksanstalt og egen eskefabrikk. Resultatet ble byens største papirtrykkeri med 83 ansatte i 1912.

Dreyer var også opptatt av å finne nye markeder for offset-avdelingen. Allerede i 1920-årene ble fire årganger av tidsskriftet "Kunst og Kultur" trykket hos Dreyer. Disse ble betegnet som noe av det beste som var trykket med denne teknikken.⁹

Hermetikkindustriens økende behov for emballasje og etiketter kunne ikke dekkes av de bedrifter byen hadde i 1895. Det var derfor grunnlag for nyetableringer. Den første bedriften ble etablert allerede året etter, og fram til 1913 fulgte det seks andre spesialtrykkerier som hadde hermetikkindustrien som sitt viktigste marked.

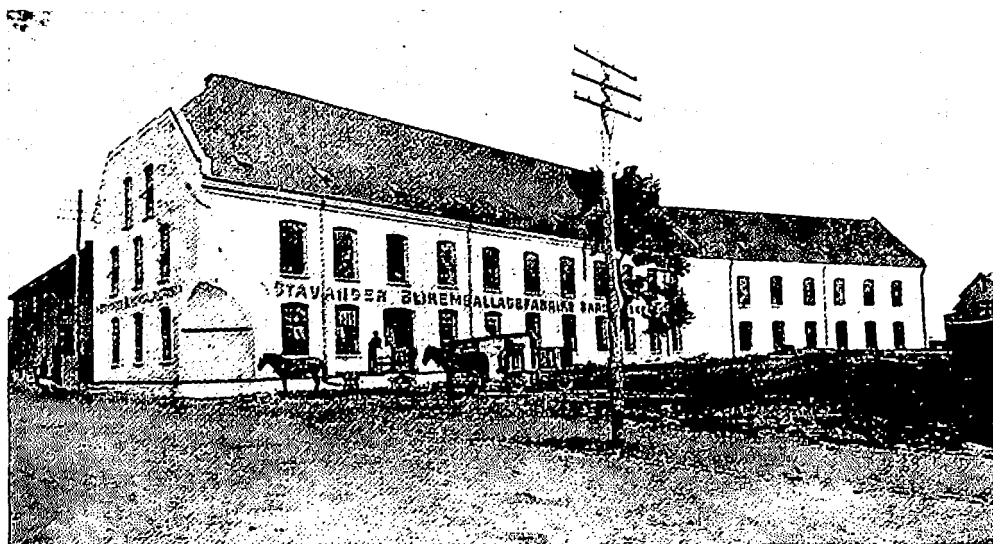
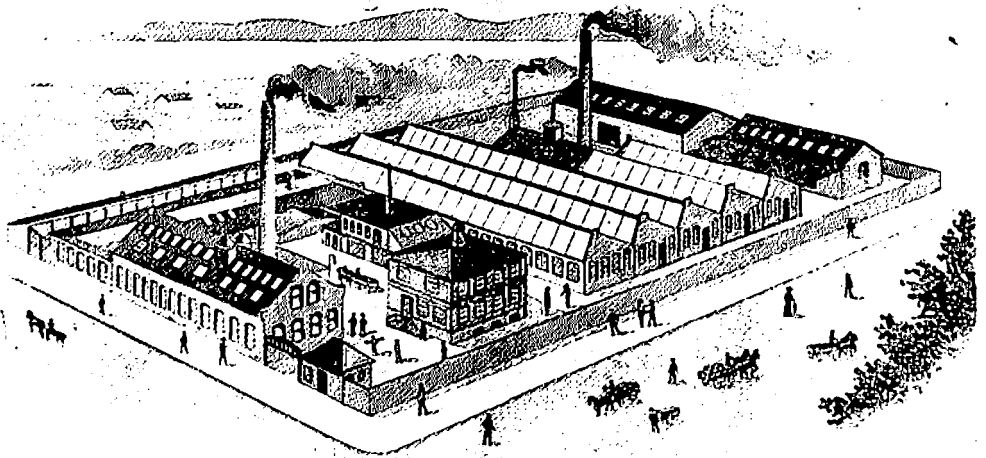

Foto av A/S Stavanger Blikemballagfabrik - sardinæskeavdeling.

*Stavanger by's industrielle og tekniske utvikling, 1912.

Stavanger Blikemballagfabrik a/s, etablert 1896, representerte et nytt arbeidsfelt innenfor den grafiske bransjen i Stavanger, litografisk trykk på blikk. Hovedproduktet var emballasje til hermetikkfabrikkene, men firmaet produserte også reklameskilt og leketøy, foruten bokser til te, tobakk, smør, kjeks ol.

Det lokale markedet var viktigst, men i en presentasjon fra 1912 framhever firmaet at det også "leverer Blikemballager og Reklameskilder Landet rundt og har ogsaa et stort marked i Udlandet".¹⁰ I 1912 var Stavanger Blikemballagfabrik den største grafiske arbeidsplassen i Stavanger. Ved utgangen av året var tallet på ansatte 263. Firmaet var imidlertid ikke lenger enerådende, nettopp i dette året ble det startet to nye blikktrykkerier, *Vestlandske Bliktrykkeri & Mekanisk verksted* og *Chr. Bjelland Papir- og Bliktrykkeri*, i tillegg var *Stavanger Bliktrykkeri og Maskinværksted* blitt etablert i 1905.

Tegning av Stavanger Bliktrykkeri & Maskinværksted. *Stavanger by's industrielle og tekniske utvikling, 1912.

Initiativtakerne til Stavanger Bliktrykkeri og Maskinværksted var Albert Barstad, H. Abel Lunde og Paul Scholz. Etter en forsiktig start med 51 ansatte, valgte de raskt å investere i utvidelse av bygningene og nytt produksjonsutstyr. Firmaet fikk dermed et bredt produktspekter som i tillegg til ulike typer trykt emballasje også omfattet maskiner og stanseverktøy. Et inntrykk av arbeidsprosessen ved framstilling av blikktrykk får vi gjennom en presentasjon av firmaet fra 1912.

*"Til fremstilling av etiketterne findes for det første et eget kunstnerisk atelier, hvor der tegnes, males og komponeres; dernæst et lithografisk atelier, hvor kompositionerne overføres paa zink, før de benyttes i presserne. Desuden findes et specielt værksted, hvor farverne præpareres og blandes."*⁷¹

Stavanger Bliktrykkeri overtok i 1930-årene Vestlandske Bliktrykkeri; dette var i 1920-årene gått sammen med Stavanger Blikemballgefabrik.

Vestlandske Lithografiske Kunstanstalt var et annet eksempel på den spesialisering som foregikk i begynnelsen av 1900-tallet. Firmaet ble startet av Max Drechsler i 1898 under navnet Max Drechsler & Co. Lithografisk Kunstanstalt. Spesialiteten var etiketter, plakater og fakturaer, og kundekretsen omfattet også enkelte firma i Bergen.

I 1900 ble firmanavnet endret til Vestlandske Lithografiske Kunstanstalt, og Johan Grønlund kom inn på eiersiden. Fire år senere solgte Drechsler sine andeler til Fr. Pedersen og Joh. Grønlund. Disse investerte i en hurtigpresse og øket antall ansatte fra 8 til 34 i 1908.

Brevhode for Vestlandske Litografiske Kunstanstalt.

*Erling K. Sømmes samling.

Samme året introduserte de også den litografiske rotasjonspressen i Stavanger. Denne hadde langt større produksjonskapasitet enn de tidligere trykkpressene og gjorde firmaet konkurransedyktig også utenfor byens grenser.

Hovedproduktet fra Vestlandske Lithografiske Kunstanstalt var etiketter for hermetikkindustrien. Flesteparten av disse etikettene har påført hvilken litografisk stein som har blitt brukt i framstillingsprosessen. Dette har gjort etiketter fra dette firmaet særlig ettertraktet blant samlere. De foreløpige registreringene viser at firmaet har hatt over 1000 steiner i bruk. Foreløpig er det oppsporet etiketter fra omlag 600 av disse. I tillegg til denne dokumentasjonen har en samler også bevart en betydelig samling av utkast og originaler til etiketter. Tilsammen gjør dette Vestlandske Lithografiske Kunstanstalt til et interessant forskningsemne. Firmaet ble nedlagt i 1929.

Stavanger Etikettfabrik a/s var det andre spesialtrykkeriet for etiketter som ble opprettet. Initiativtakeren her var Andreas T. Behrens som ved årsskiftet 1907/1908 leide lokaler og installerte en hurtigpresse. "Prøvebogen" fra 1912 vitner om en bred kundekrets og stor produksjon. På dette tidspunkt holdt firmaet til i egne lokaler i Erlandsgt. 5 og hadde 22 tilsatte, i tillegg kom to filialer, Haugesunds Etikettfabrik og Koperviks Etikettfabrik.

En årsak til at mange husker "etikett-fabrikken på Våland" er brannen som firmaet ble rammet av i 1916. Da ble det spredt iddisar i tusenvis over store deler av byen. Flere uker senere lå det fremdeles iddisar og fløt i gatene, noe som fikk en av beboerne på Våland til å skrive et lesebrev til Stavanger Aftenblad og kreve at de ansvarlige ryddet opp i dette "papisvineri".

Chr. Bjellands Papir- og Bliktrykkeri ble opprettet i 1911 i en ny, moderne fabrikkbygning i Nedre Banegt. Bak opprettelsen lå Chr. Bjellands forretningsidè om å være selvforsynt på alle områder. Dette kunne gi kostnadsgevinster samtidig som firmaet slapp å stille i leveringskø i de mest travle periodene. Utstyret var det mest moderne, og det ble trykket både på papir og blikk. I tillegg til den litografiske produksjonen foregikk det også trykking av hefter og brosjyrer.

Annonse for Stavanger Etiketfabrik.
*Stavanger by's industrielle og tekniske utvikling, 1912.

Antall ansatte i 1912 var ifølge Fabrikktilsynets lister 102. Dette tallet inkluderer imidlertid også dem som arbeidet med firmaets buljongproduksjon. For året 1916 har vi tall fra Norsk Litografisk Forbund,¹² disse viser at Bjellands trykkeri da hadde 53 ansatte i trykkeriet. De tilsvarende tall dette året fra Fabrikktilsynet er 75. Dersom det prosentvise forholdet mellom trykkeriansatte og buljongansatte var konstant, tilsier det 75 ansatte i trykkeriet i 1912. Dette tallet synes relativt korrekt fordi det kan kontrolleres mot et foto av Bjellands trykkeriansatte i 1912. På dette bildet er det med 71 personer.

Sysselsettingen i den grafiske bransjen fram til 1925.

Protokollene fra Fabrikktilsynet og Arbeidstilsynet gir et godt tallmateriale for å kunne beskrive utviklingen i den grafiske bransjen i begynnelsen av vårt århundre. For enkelte firma omfatter tallene også arbeidere som ikke var direkte knyttet til den grafiske produksjonen. Dette gjelder spesielt blikktrykkeriene, men også for Bjellands trykkeri ligger tallene litt høyt pga. sammenblanding med ansatte i buljongproduksjon.

Det viktigste i denne sammenheng er å få fram hovedtrekkene i utviklingen, derfor er tallene tatt med uten justeringer.

Tabell 2 side 120 viser sysselsettingen ved årets utgang for de grafiske bedrifter som er listet opp i tabell 1. Hvert firma har fått et nummer, dette er brukt som referanse i tabell 2. Ved siden av sysselsettingen i den enkelte bedrift, viser tabell 2 også takten i firmaetableringer.

Ansatte ved Bjellands Papir- og Blikktrykkeri 1912.

*Norsk Hermetikkmuseum.

Tabell 2 SYSSELSETTINGEN I DE GRAFISKE BEDRIFTER 1893-1930

Firma (For firmanavn se Tabell 1)

År	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29		
1893	13	-	22	21	15	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1894	12	6	24	19	16	11	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1895	13	5	23	20	11	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1896	14	6	32	17	9	10	9	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1887	12	10	42	21	12	11	10	37	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1898	11	10	32	21	11	11	9	39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1899	10	13	45	18	13	15	5	65	6	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1900	10	14	37	20	13	13	5	52	5	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1901	11	23	38	20	11	12	5	86	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1902	10	9	41	18	10	15	6	69	5	1	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1903	9	23	32	23	11	14	7	90	5	x	8	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1904	13	12	34	16	11	15	5	94	6	x	8	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1905	9	23	33	14	8	15	4	105	8	x	14	7	3	51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1906	10	13	39	13	10	13	4	132	7	x	19	10	3	64	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
1907	xx	17	38	18	10	15	7	133	7	x	16	3	3	158	18	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
19088																															
1909	24	45	20	10	18	7	199	8	x	34	3	4	138	19	10	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1910	15	40	19	11	18	6	259	9	x	23	4	6	118	18	10	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1911	55	44	16	11	19	8	259	8	x	29	3	5	182	18	12	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1912	65	45	14	xx	18	7	176	9	x	28	3	6	269	15	12	21	-	-	90	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1913	83	46	14	-	19	6	263	9	x	31	3	6	231	15	12	22	-	-	72	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1914	99	52	18	-	19	6	222*	9	x	25	3	-	214	15	11	22	-	-	102	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1915	77	40	16	-	24	4	216	9	x	21	5	-	253	16	12	22	-	-	90	82	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1916	83	50	18	-	26	4	232	16	x	28	7	11	295	18	15	42	2	75	139	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1917	97	33	14	-	27	4	245	17	x	35	5	11	237	15	15	25	3	75	112	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1918	114	35	24*	-	24	4	142	21	x	30	6	14	111	-	16	22	2	48	51	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1818	-	108	29	25	-	25	6	58	19	x	18	6	10	61	-	15	9	2	39	28	14	-	-	-	-	-	-	-	-		
1919	-	98	48	21	25	-	249	19	-	24	6	5	129	-	14	13	2	32	95	28	3	5	3	-	-	-	-	-	-		
1920	-	93	27	22	24	-	143	19	-	24	7	6	104	-	13	16	2	48	35	27	2	5	2	1	-	-	-	-	-		
1921	-	84	39	20	24	-	93	18	-	12	7	4	67	-	17	13	xx	2	17	41	16	3	4	2	0	-	-	-	-	-	
1922	-	102	35	20	27	-	126	18	-	13	6	4	101	-	9	9	3	48	108	21	4	3	3	1	-	-	-	-	-	-	
1923	-	93	51	20	28	-	80	17	-	18	5	4	101	-	9	9	3	30	92	19	4	2	2	3	-	-	-	-	-	-	
1924	-	104	62	20	27	-	81	17	-	13	6	4	124	-	9	9	3	47	86	22	5	3	3	3	-	-	-	-	-	-	
1925	-	100	49	20	27	-	54	17	-	14	5	4	100	-	9	9	3	57	115	21	5	2	3	3	-	-	-	-	-	-	
1926	-	90	50	19	28	-	78	17	-	11	5	4	76	-	8	8	2	58	49	18	3	2	3	2	4	13	4	12	4	5	
1927	-	107	62	19	28	-	80	16	-	12	5	4	87	-	8	8	2	58	118	17	3	2	4	4	xx	12	4	4	5	-	
1928	-	101	61	19	27	-	82	16	-	13	5	4	94	-	9	9	2	39	91	18	2	2	3	3	-	-	-	-	-	-	
1929	-	111	64	20	27	2	xx	16	-	5	3	3	82	-	12	3	3	50	131	26	2	2	2	2	-	-	-	-	-	-	
1930	-	90	55	20	25	2	-	-	-	4	4	3	74	-	74	12	3	42	106	23	1	2	4	4	-	-	-	-	-	-	-

I de første 15 årene av vårt århundre ble det startet tilsammen 11 nye firma, i tillegg ble det opprettet to filialer av blikktrykkeriene, og et eldre firma foretok betydelige utvidelser. Alle de nystartete firmaene var i drift ved utgangen av 1915, men 3 eldre firma ble lagt ned i løpet av 15-års perioden. Investeringene både i lokaler og utstyr var betydelige, og de fleste nye firma hadde mer enn 15 ansatte.

En oversikt i Norsk Litografia i april 1917 viser at det i Stavanger var følgende produksjonsutstyr i bruk i de litografiske bedriftene i 1916:

Haandpresser	31
Flattryksmaskiner	28
Rotasjonsmaskiner	8
Offsetmaskiner	8
Bronseringsmaskiner	10

I tidsrommet 1900–1915 foregikk en formidabel utvidelse av den grafiske produksjonskapasiteten i Stavanger.

Utviklingen de neste 15 årene viste at en på enkelte områder hadde en betydelig overkapasitet i forhold til den etterspørselen en da fikk. Dette ga seg utslag i færre nyetableringer, 8 firma, og langt flere firmanedleggelse, 8. De nye firmaene var gjennomgående små, bare et hadde mer enn 10 ansatte. Mens det i 1915 totalt var 1069 ansatte, i alle firma i tabell 2, var dette tallet halvert i 1930.

Sysselsettingstallene er imidlertid ikke representative for alle deler av den grafiske bransjen. De dramatiske utslagene forårsakes i stor grad av blikktrykkeriene som i 1920-årene hadde betydelige omsetningsproblemer. For å få et riktigere bilde av utviklingen er det derfor nødvendig å bryte bransjen opp i flere grener. Dette er gjort i tabell 3.

Tabell 3 SYSSELSETTING GRAFISKE FIRMA - ULIKE GRENER

ÅR	LITO-PAPIR	LITO-BLIKK	ANDRE	SUM
1893	22	-	61	83
1894	30	-	68	98
1895	28	-	64	92
1896	38	23	59	120
1897	52	37	66	155
1898	42	39	63	144
1899	58	65	76	199
1900	51	52	69	172
1901	61	86	64	211
1902	62	69	65	196

ÅR	LITO-PAPIR	LITO-BLIKK	ANDRE	SUM
1903	63	90	71	224
1904	54	94	71	219
1905	70	156	66	292
1906	71	196	83	350
1907	71	291	89	451
1908	110	337	99	546
1909	85	377	101	563
1910	141	441	100	682
1911	249	445	78	772
1912	284	494	84	862
1913	269	508	101	878
1914	250	551	92	893
1915	286	666	117	1069
1916	277	594	111	982
1917	260	304	111	675
1918	203	147	122	472
1919	243	473	103	819
1920	235	282	103	620
1921	168	201	97	466
1922	219	335	98	652
1923	211	252	94	557
1924	255	291	97	643
1925	245	269	112	626
1926	231	203	108	542
1927	261	285	107	653
1928	237	267	115	619
1929	257	213	107	577
1930	213	180	104	497

Gruppen *Lito-papir* består av de firma som hadde litografiske avdelinger og trykket hovedsaklig på papir. *Lito-blikk* består av blikktrykkeriene. Chr. Bjellands Papir- og Blikktrykkeri kommer i en mellomstilling, men disse er likevel tatt med under papirtrykkeriene. Dette gir følgende gruppering av de litografiske trykkeriene:

Tabell 4 FIRMALISTE - LITOGRAFISKE BEDRIFTER

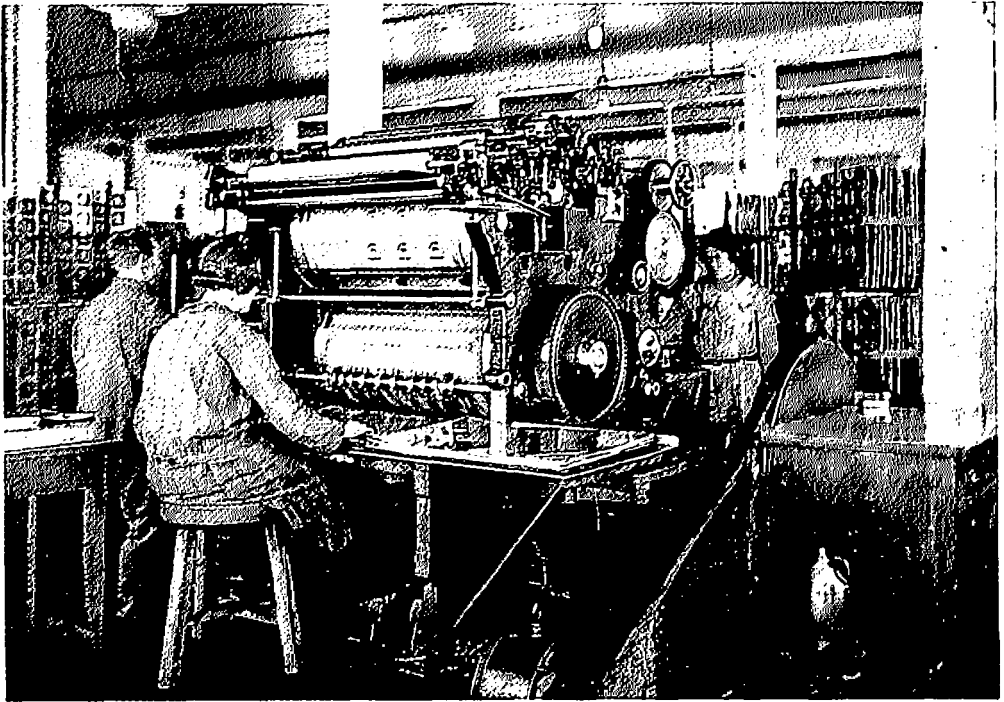
A. Papirtrykkerier	
Nr.	Firmanavn/adresse
1	P. Dreyers Bogtrykkeri, Hetlandsgt.
2	Stavanger Litografiske Anst., Ø. Holmegt.
3	Vestl. Lith. Kunstanstalt, Langgt. 64
4	Stvgr. Etiketfabrik a/s, Erlandsgt. 5
5	C. Bjelland Papir og Bliktr., Nedre Banegt. 3
6	Aktietrykkeriet, Stenkargt. 12
7	Lithografisk Officin, Badehusgt. 2b
8	Lithotrykkeriet, Badehusgt. 2b
9	Falkeids Grafiske trykkeri, Amtmannsveien 8
B. Blikktrykkerier	
Nr.	Firmanavn/adresse
1.a	Stvgr. Blikemballagefabrik, Harald Haarfagresgt.
1.b	Avd. 2: Støperigt. 38
2	Stvgr. Bliktrykkeri og M.v., Ryfylkegt. 13
3	Vestlandske Bliktrykkeri & Mv., Haugesundsgt. 27-29

Tallene i tabell 3 viser tydelig at de tre hovedgrenene innenfor den grafiske bransjen fikk en utvikling som på vesentlige punkter var forskjellig.

Gruppen "andre" trykkerier produserte aviser, hefter, bøker og ulike mindre trykksaker. Disse trykkeriene hadde en stabil utvikling med en svak vekst i antall tilsatte fram til 1918, deretter fikk de en liten tilbakegang og stabiliserte seg på rundt 100 ansatte. Den lave økningen i antall ansatte er imidlertid ikke uttrykk for en tilsvarende lav produktionsvekst. Nye maskiner sørget for at produksjonen pr. arbeider ble mangedoblet i det samme tidsrommet.

En tilsvarende produktivitetsøkning fant også sted innenfor de litografiske trykkeriene. Tidoblingen av antall ansatte i de litografiske papirtrykkeriene, er derfor svært talende for den store produktionsøkningen som foregikk på dette området. Det er også interessant å bemerke at denne grenen av den grafiske bransjen ikke opplevde de samme dramatiske svingningene som blikktrykkeriene. Papirtrykkeriene fulgte den samme vekstkurven fram til 1915, men ble ikke rammet av den samme tilbakegangen. Tallet på ansatte stabiliserte seg i steden på et nivå som bare lå litt under toppårene.

Den vanskelige situasjonen for blikktrykkeriene på slutten av første verdenskrig skyldtes bl.a. en betydelig blikkmangel. Dermed var disse ikke i stand til å produsere, selv om det hadde vært bestillinger.

Rotasjonspresse for blikktrykk, Bjellands Papir- og Blikktrykkeri ca. 1930.

*No. Hermetikkmuseum.

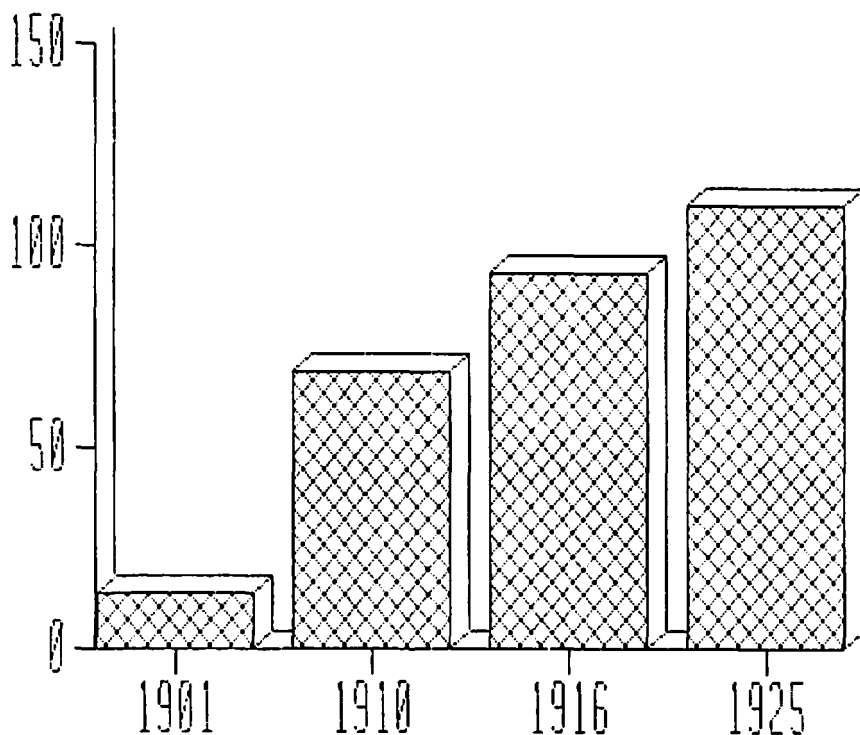
En sammenlikning av papir- og blikktrykkeriene tyder også på en forskyvning fra "blikk-etiketter" til papir-etiketter. Denne forskyvningen har sammenheng med at et økende antall hermetikkfabrikker investerte i egne stansemaskiner. Dermed kunne de produsere sine egne hermetikkesser, men måtte kjøpe papiretiketter til å utstyre eskene med.

Selv om papirtrykkeriene som helhet bare hadde en svak tilbakegang i antall ansatte, er det likevel påfallende at de to mest spesialiserte etikettrykkeriene, Vestlandske Lithografiske Kunstanstalt og Etikettfabriken, begge innstilte sin virksomhet. Markedet ble dermed dominert av Dreyer, Stavanger Litografiske Anstalt og etter hvert også Aktietrykkeriet. Disse firma kunne, ved siden av etiketter, også påta seg trykking av en mengde andre produkter. Dermed var de også mindre sårbare for svingninger innen f.eks. hermetikkindustrien.

En annen kilde som kan brukes for å belyse utviklingen innenfor den grafiske bransjen, er medlemslistene fra de tre fagforeningene. Foreløpig er det bare gjort spredte undersøkelser av listene fra Stavanger Litografiske Fagforening. Det interessante som kommer fram av denne undersøkelsen er at medlemstallet viser en jevn stigning også i årene med nedgang i antall sysselsatte i den grafiske bransjen.

Stvgr. Litografise Fagf.

Antall medlemmer

Medlemstall i Stavanger Litografiske Fagforening 1901-1925.¹³

Grafisk - et resultat av hermetikkindustrien?

Flere steder i framstillingen har det blitt pekt på den betydning hermetikkindustrien fikk for utviklingen av den grafiske industrien i Stavanger. Dette gjelder spesielt den litografiske delen av bransjen.

Det økende antallet hermetikkfabrikker hadde et tilsynelatende umettelig behov for etiketter. Hver fabrikk skulle ha sine egne i ulike varianter, i tillegg kom en rekke av kundene, fra grossister til kjøpmenn, med ønsker om egne etiketter. Alle disse etikettene skulle trykkes i fire farger, i tillegg benyttet en ofte bronsering. I en bronseringsmaskin ble et belegg bronsepulver påført deler av etiketten. Etikettene ble dessuten også produsert i en rekke ulike varianter avhengig av vekt og smak.

Flere har forsøkt å anslå antallet ulike etiketter, men uten at en foreløpig har kommet fram til sikre tall. De siste årene har det imidlertid kommet fram flere eldre samlinger som gjør det

mulig å foreta mer sikre anslag. Den mest interessante er en samling som er datert 17. oktober 1915. Opprinnelig tilhørte den en person med navn Harald Jørpeland. Totalt består samlingen av 1441 etiketter som er innlimt i et album. I følge en innskrift foran i albumet har den bestått av 2129 etiketter, men både enkelt-etiketter og hele sider er i løpet av årene blitt fjernet.

De fleste av etikettene er uten trykkeriangivelse. Av de 600 som har trykkeri påført, er de fleste produsert av tre trykkerier, Vestlandske Lithografiske Kunstanstalt, Stavanger Etikettfabrik og Dreyer. Albumet inneholder også etiketter fra Stavanger Lithografiske Anstalt og Bjellands trykkeri, foruten fra noen få trykkerier fra andre deler av landet. Deres andel av etikett-markedet synes imidlertid å ha vært vesentlig mindre enn Stavanger-trykkerienes.

Ved å sammenlikne denne boken med andre samlinger er det grunnlag for å anslå at den inneholder omlag 1/5 del av det totale antall etiketter på dette tidspunktet. Det vil si at det kan ha eksistert et sted mellom 6.000 og 8.000 ulike etiketter i 1915. Minsteopplaget for disse var 10.000, de fleste ble produsert i opplag fra 50.000 og oppover.

Spørsmålet om mengde kan en også nærme seg fra en annen side. I april 1900 foregikk det en diskusjon i Farmand om innføring av etikett-toll. Et av bidragene kom fra Chr. Bjelland som informerte om at "vort Forbrug hos dette Firma (Stavanger Lithografiske Anstalt) i 1899 var ca 6 Tons eller nøiagtigt 2.628.146 Stykker Etiketter, . . ". Den totale produksjonen skal ha vært 15 tonn eller 5 millioner etiketter. Disse tallene er sannsynligvis lavt beregnet bl.a. fordi firmaet i andre sammenhenger har opplyst at de produserte over 600.000 etiketter pr. uke på dette tidspunktet, se side 114.

Eksportmengden av hermetikk fra Stavanger var i 1915 drøyt 36 millioner kg. Dersom alt dette hadde vært brislingsardiner i 1/4 Dingley bokser, ville det blitt eksportert omlag 350 millioner bokser, alle med flerfargete etiketter eller blikktrykk.

Tall som dette understreker i første rekke både store opplag og ikke minst et stort mangfold av ulike typer etiketter.

Hermetikkindustriens trykksakbehov var imidlertid langt mer omfattende enn bare etiketter. Firmaene hadde behov for brevark, fakturablokker, regnskapsbøker, konvolutter, priskuranter, brosjyremateriell, plakater osv. Mye av dette var svært forseggjorte trykksaker som ble trykket i store opplag.

I en spesiell stilling står brevarkene med rikt illustrerte brevhoder. Brevhodene ble utført i gravyrteknikk, og litografene regnet det som en mer krevende arbeidsteknikk å utforme slike brevhoder enn firefargers etiketter. Resultatene var ofte detaljrike og vakkert komponerte illustrasjoner. Beklageligvis har disse brevarkene ikke blitt systematisk bevart og mye er gått tapt. Det samme er også tilfelle med mange av plakatene som ble produsert. Disse ble spredt til alle verdenshjørner, men uten at noen tenkte på å bevare noen eksemplarer for ettertiden i Stavanger.

Sammenlikner vi hermetikkfabrikkenes "Priscouranter" med dagens brogete brosjyremateriell, blir en slått av den estetiske sans og håndverksmessige dyktighet som ble lagt ned i arbeidet med priskurantene. De er talende eksempler på de betydelige ressurser som mange hermetikkfabrikker og eksportører brukte på markedsføringen av sine produkter.

THE Viking Sardine Factory
Stavanger

CHARLES RANKOW & CO
REPRESENTING:
VIKING SARDINE FACTORY
STAVANGER.

R.O. BOX 2961. TELEPHONE NY 2540
TEL. & CABLE ADDRESS: "PROSPECT."
CODE: A-B-C 5th EDITION
NATIONAL MUTUAL BUILDINGS (4th FLOOR)
RISSIK STREET

HEAD OFFICE:
JOHANNESBURG.
BRANCH OFFICES:
DURBAN,
DELAWARE BAY,
CAPE TOWN,
RHODESIA,
PORT ELIZABETH
LONDON

Johannesburg
TRANSVAAL

191

SARDINES
SMOKED AND
NON SMOKED
FRENCH STYLE
IN OIL
AND TOMATOES

HERRINGS
IN OIL
AND TOMATOES

KIPPED HERRINGS

BLOATERS

FRESH HERRINGS

MACKEREL
IN OIL, MARINATED
AND NATURAL

OTHER KINDS OF
CANNED FISH GOODS

Dear Sirs.

We have much pleasure in offering you on (behalf
of the above Factory the following subject to confirmation
and the fish being caught.

Special care is taken in selecting a suitable
fish for this market under your special labels.

Norwegian Smoked Sardines.	in cases of 100 tins		
Dingley $\frac{1}{2}$ Size	@.....cif.....	S.A. Ports.	
Full Size $\frac{1}{8}$..	@.....
" " $\frac{1}{8}$..	@.....
	In Pure Oil or Tomatoes.		
Herrings in Tomatoes	@.....cif.....
Kipped Herrings	@.....
Bloaters	@.....

Trusting to be favoured with your esteemed orders,

We beg to remain, dear Sirs,

Yours faithfully,

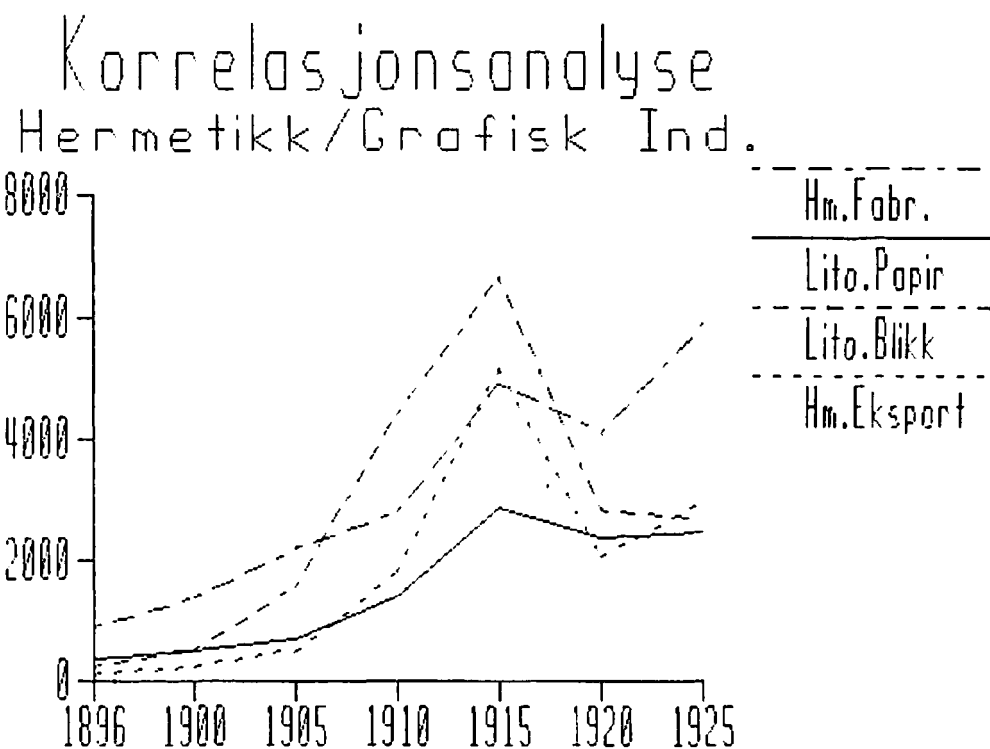
CHARLES RANKOW & CO.

Brevark fra Viking Sardine Factory.

*Erling K. Sømmes samling.

Chr. Bjelland & Co. synes i denne sammenheng å stå i en spesiell stilling. I tillegg til plakater og priskuranter i fire farger laget dette firmaet med jevne mellomrom hefter for å presentere firmaet og eventuelle jubileer. I 1906 gikk de også til det skritt å utgi en egen "Kogebog for Hermetik" for å lære stuerter og husmødre å tilberede de hermetiske delikatessene på best mulig måte.

Når vi tar i betraktning både etikettene og alle disse andre trykksakene som hermetikkindustrien hadde behov for, blir veksten i den grafiske industrien i Stavanger forståelig. Denne sammenhengen trer også tydelig fram dersom vi sammenlikner antall hermetikkfabrikker, eksportvolumet av hermetikk fra Stavanger og antall ansatte i de litografiske trykkeriene, se nedenstående figur.

For å gjøre kurvene sammenliknbare er antall fabrikker multiplisert med 100, hermetikkeksporten i tonn dividert med 10 og antall ansatte i trykkeriene multiplisert med 10.

Den sammenhengen som tydeligst framhever seg er de nærmest identiske kurvene for hermetikkeksporten og antall ansatte ved blikktrykkeriene. Dette understreker disse trykkerienes sårbarhet for svingninger i hermetikkproduksjon og eksport.

De litografiske papirtrykkeriene har den samme vekstkurven fram til 1915 som økningen i antall fabrikker. Etter 1915 går eksportvolumet vesentlig ned, mens antall hermetikkfirma

viser en liten økning. For papirtrykkeriene slår dette ut i en liten tilbakegang før nivået stabiliseres.

Før det er mulig å trekke absolutte konklusjoner om sammenhengene mellom den grafiske industrien og hermetikkindustrien, må det gjennomføres mer detaljerte studier bl.a. om lønnsomhet og de grafiske firmaenes totale kundekrets. Foreløpig bekrefter materialet klare sammenhenger mellom de to bransjene. Samtidig ser vi også at papirtrykkeriene kommer langt bedre gjennom etterkrigsårenes tilbakeslag enn blikktrykkeriene. Dette synes å ha sammenheng både med en forskyvning fra "blikk-etiketter" til papir- etiketter og dessuten papirtrykkerienes større produktspekter. Dette støttes av det forhold at de to spesialtrykkeriene for etiketter begge blir nedlagt i denne perioden.

I en slik forklaringsmodell må en heller ikke glemme byens generelle utvikling i det samme tidsrommet. Etterspørselen etter ulike trykksaker både fra næringsliv, det offentlige og private, vil nødvendigvis være større i en by med 46.780 innbyggere (1930) enn i en by med 30.613 innbyggere (1900).

Noter:

- ¹ Vedtekter for Norsk Grafisk Museum.
- ² Dersom kilde ikke er oppgitt, er alle opplysninger om antall ansatte og firma hentet fra Fabrikktilsynets protokoller. Disse oppbevares i Byarkivet i Stavanger.
- ³ Den viktigste kilden for opplysninger om «Stavanger Typografiske Forening» er jubileumsboken som ble utgitt i 1982. Redaktør for denne var Øyvind Kvaal.
- ⁴ Opplysningene om bokbinderne er hentet fra «Bokbindernes Fagforening Stavanger, 50 år, 4. mai 1894 - 4. mai 1944». Denne ble utgitt i Stavanger i 1946.
- ⁵ Omtalen av firmaene er basert på følgende hovedkilder: Einar Sundt, Fra det moderne Stavanger, Farmand nr. 40/1912.
Norsk Litografia, nr. 5/1950 og nr. 5/1960.
Stavanger Handelsforening, Stavanger bys industrielle utvikling, Stavanger 1912.
Stavanger Nærings- og Forretningsliv, afdeling II, Industrielle bedrifter i byen og dens omegn. Kristiania uten tidsangivelse.
I de tilfeller hvor andre kilder er benyttet er dette oppgitt særskilt.
- ⁶ Farmand nr. 40/1912, side 25.
- ⁷ En omtale av Stavanger Lithografiske Anstalt finnes også i Tidsskrift for Hermetikkindustri nr. 8/1916.
- ⁸ Sitert etter Farmand nr. 40/1912, side 24.
- ⁹ Informasjon om Dreyer er også hentet fra disse kildene: Anders Bærheim, Stavanger og næringslivet i dag, Stvgr. 1936.
St. J. Dreyer jubilerer med blikket vendt mot framtiden. Stavangeren 30/11 1946.
- ¹⁰ Stavanger Nærings- og Forretningsliv, side 38.
- ¹¹ Stavanger bys industrielle og tekniske utvikling, side 66.
- ¹² Norsk Litografia, april 1917.
- ¹³ Oppstillingen er basert på medlemslister fra Stavanger Lithografiske Forening, disse er publisert følgende steder: 1901 - John G. Johnsen: Iddisane som kulturhistorisk minnebok og forskningsfelt, SMÅ 1987, side 27.
1911 - Norsk Litografia, februar 1911.
1917 - Norsk Litografia, april 1917.

Summary:

In 1991 the doors of Norsk Grafisk Museum (The Norwegian National Museum of Lithographic and Allied Printing Trades) were opened and the first exhibition revealed to the people of Stavanger. The aims of the museum are to provide insight into the printing trade and its organisations. Thus providing Stavanger with a museum of an important part of the towns commercial and cultural life.

The growth of the printing and allied lithographic trades was inextricably linked to the commensurate growth of the sardine canning industry for which Stavanger was famed. The printing of package labels, either directly onto the sardine tin, or onto paper labels for later attachment to the tins, gave rise to the printing trade of the town. The growth in the industry was particularly pronounced in the period 1900-1915. Sample books from the industry document the diversity and richness of label design. The introduction of more modern printing techniques increased productivity, and departure from direct printing onto the tins enabled a yearly estimated production of over 350 million labels in 1915. These having been composed of some 6 to 8000 different design motifs.

The production of intricate and colourful letterheads was viewed as a demanding activity. Only a few examples remain as many have been lost to posterity as is also the case for posters, commercial stationary and advertising material.

Forfatters adresse/Author's address:

John Gunnar Johnsen
Peter Reimers gt. 1 A
N-4024 Stavanger